

ՊՍՐԲԵՐՍՎԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Вѣстникъ Европы», ապրիլ.—«Թիւրքիա եւ Մակեդոնիա».—Թիւրքիայի անկմանը նպաստող պատճառների մէջ, ասում է յօդուածի հեղինակ Ինսարովը, կայ մէկը, որ առաջինն ու հիմնական է: Դա կրօնական—մահմեդական ոգին է, որը արտայայտուած է բոլոր հիմնարկութիւնների մէջ, որը ազդել է ամբողջ ժողովրդի աշխարհահայեցողութեան վրայ... Թիւրքերի և քրիստոնեաների մէջ գոյութիւն ունի ոչ թէ այն բնական անդունդը, որ սովորաբար բաժանում է յաղթողներին հպատակներէց, այլ անելի խոր անդունդ, որ առաջ է եկել կուլտուրաների տարբերութիւնից: Կրօնական ոգու ազդեցութեան տակ թիւրք ցեղը չի առաջադիմում, չի զարգանում, իսկ քրիստոնեաները ընդհակառակը ձգտում են դէպի նոր տնտեսական, քաղաքական և քաղաքացիական ձևեր: Թիւրք կառավարութեան բարենորոգչական իւրաքանչիւր նոր քայլը մի նոր հնարաւորութիւն է տալիս քրիստոնեայ տարրին՝ զերակշռող դեր խաղալու: Թիւրքիայի հասարակական - տնտեսական կեանքում: Ահա հէնց այդ պատճառով էլ ինքնապաշտպանութեան հասարակ բնագրի ազդեցութեան տակ թիւրք ցեղը դիմադրում է բարենորոգումներին: Իբրև ապացոյց կարող է ծուռայել Թիւրքիայի ամբողջ պատմութիւնը անցեալ դարաշրջանում...

Թիւրքիայի քաղաքական կեանքի զլիաւոր գործօններն են աստիճանա-

ւորները, զինուորականները և հոգևորականները: Աստիճանաւորներն ու զինուորականները կենտրոնական իշխանութեան կամ անելի ճիշան ասած՝ սուլթանի կամքի գործիքներն են: Իսկ հոգևորականութիւնը միշտ ունեցել է և այժմ էլ դեռ ունի մեծ ինքնուրոյնութիւն: Նա ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական գործօն է, որովհետև իր ձեռքում ունի ահագին քանակութեամբ հողեր—«վակուֆ»... Ելապէս թէ այնպէս այդ երեք գործօններն էլ՝ քրիստոնեական, զինուորականութիւնն ու հոգևորականութիւնը հէնց իրանց դասակարգային շահերի տեսակէտից ստիպուած են դիմադրել բարենորոգումներին...

Թիւրքիայի իշխող դասակարգերին են պատկանում և թիւրք հողատէրերը: Եթէ քաղաքներում քրիստոնեաների ձեռքումն է հարստութիւնը, զիւրերում ընդհակառակը՝ թիւրքերն են տնտեսապէս զերակշռողը: Այսպէս օրինակ Մակեդոնիայի գրեթէ բոլոր հողերը թիւրք «էիֆեկէշներին» են պատկանում... Հէնց այդ պատճառով դրանք էլ պէտք է աշխատեն պահպանել տիրող կարգերը, որովհետև այդպէս է ձեռնտու:

Բայց այդ տիրող դասակարգերն ինչպէս են կորողանում իրանց կողմը պահել թիւրք ամբողջին—բուն ժողովրդին: Իսկապէս թիւրքերն էլ նոյնքան տանջուած են կառավարութեան ներկայ բեժիմի տակ, որքան և քրիստոնեաները: Նրանք էլ վճարում են

ծանր հարկեր, ենթարկում են «չիֆ-իկշիների» անսահման շահագործմանը: Ճիշտ է՝ նրանք որչառ շահով ազատ են իշխանատոնները կամայականութիւնից, ազատ են կրօնակից ու ցեղակից աւազակները յարձակումներից, բայց դրա փոխարէն կրում են զինուորական ծառայութեան ամբողջ ծանրութիւնը, Այդ բոլորը յետոյ թիւրքերի համար «տիրապետող ցեղ» լինելը կատարեալ ցրտորք կը դառնար, եթէ կառավարութիւնը միշտ նրանց կողմը չը պահէր քրիստոնեաները հետ ընդհարում ունեցած ժամանակ, եթէ նա թիւրքերին ժամանակ առ ժամանակ կողմնակի կերպով հնարաւորութիւն չը տար քրիստոնեաները ունեցուածքից օգտուելու...

Ինչպէս որ միջին դարերում խաչակիրները արշաւանքների ժամանակաշրջանում կրօնական զորափարի տակ ծածկուած էր քաղցած գիւղացիները և ասպետների ախորժակը, որ ձգտում էր արևելքից հարուստ աւար ստանալու, այդպէս էլ այժմ թիւրքական մոլեռանդութեան տակ թագնուած են աւելի քան պատճառներ:

Վեց տարի առաջ Կ. Պոլսում տեղի ունեցած սարսափելի կոտորածի ժամանակ բոլորն էլ նկատել էին այն փաստը, որ հայ ժողովրդի սուած զոհերը գլխաւորապէս բռնակիրներն էին, որոնք աշխատում էին Կ. Պոլսի նաւահանգստում: Այդ իրողութիւնը հասկանալի կը գառնայ, եթէ ուշադրութեան առնենք այն հանգամանքը, որ Կ. Պոլսի փողոցները լի էին թիւրք թափառաշրջիկներով: Դրանք գաղթել էին Բուլղարիայից ու Ռումինիայից և եկել մայրաքաղաքում ապրուստ որոնելու Բայց այստեղ հանդիպեցին ուժեղ մըրցակիցներին: Հայ բանուորները—բռնակիրներն էին այդ մրցակիցները: Այդպիսով առաջացել էր մի անտագոնիզմ հայ և թիւրք տարրի մէջ, իսկ կոռափարութիւնը այդ տնտեսական անտագոնիզմը ծառայեցրել էր իր քաղաքական նպատակներին: Անկասկած այդ բոլոր փաստերից շի կաշեկի եղը-

րակացնել, թէ կրօնական մտեռանդութիւնն անկախ դեր խաղալ չի կարող. ընդհակառակը դրանք շեշտում են մոլեռանդութեան նշանակութիւնը, հաստատելով նրան այդպէս ասած՝ տնտեսական անհրաժեշտութեան դրոշմով...

Յայտնի է, որ բոլոր նախնական բարբարոս ազգերի հասարակական-տնտեսական փակ կեանքում շատ մեծ դեր է խաղում կրօնը: Այդ միևնոյնը նկատում է և Թիւրքիայում: Կրօնն է թիւրք ժողովրդի մտածողութեան շարժիչը, կրօնն է նրա ընտանեկան կեանքի ղեկավարը... Կրօնը ռազմական ոգի է ներշնչում թիւրքերին: Ինչպէս յայտնի է, հէնց դրա վրայ էր հիմնուած Թիւրքիայի հզօրութիւնը նրա տիրապետութեան առաջին դարերում: Բիւզանդիան և Բալկանեան թերակղզու միւս պետութիւնները հալու մաշ էին եղել ներքին պայակարգային կուից, և ահա հէնց դառ ժամանակ առաջ խաղացին թիւրքերն իբրև մի կազմակերպուած, կարգաւորուած օրդա—հրոսպարանակ:

Ըփուելով երկրագործ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան հետ թիւրքերը սովորեցին թէ երկրագործութիւն և թէ արհեստներ, բայց հպատակների այդպիսի ազդեցութիւնն իրանց տիրապետողների վրայ շատ չնշին էր: Հողի մըշակութիւնը թէ առաջ և թէ այժմ զըլխաւորապէս քրիստոնեաների բաժինն է կազմում: Այդ երևոյթի բացատրութիւնը գտնելու համար պէտք է աշքի առաջ ունենալ Թիւրքիայի ամբողջ տնտեսական պատմութիւնը և աշխատանքի այն բաժանումը, որով բացառապէս թիւրքերի պարտականութիւնն էր և այժմ էլ է՝ պետութեան պաշտպանութիւնը, իսկ քրիստոնեաները պարտականութիւնն է հարկեր վճարելը...

Ահա դրանք են այն հիմնական պատճառները, որոնք առանց արտաքին ազդեցութեան նպաստել են Թիւրքիայի անկմանը: Քանի որ գոյութիւն ունին այդ պատճառները, միշտ ապարդիւն կը մնան Թիւրքիայի ջանքերը իր ներքին կազմը բարեկարգելու համար,

եթէ նոյն իսկ անկեղծ լինեն այդ ջանքերը: Հարկաւոր են դեռ երկար, երկար տարիներ, մինչև որ թիւրք ժողովրդի աշխարհասայեցողութիւնը մի այսպիսի փոփոխութեան ենթարկուի, որը կը կարողանայ նրան կուլտուրական գործօն դարձնել: Բայց դժուար թէ պատմութիւնը մի այդպիսի փորձի ենթակայ լինի, որովհետև քրիստոնեաները արդէն ներկայումս կանգնած են այն աստիճանի վրայ, որին հասնելու են թիւրքերը անորոշ ժամանակից յետոյ:

Ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ չը նայելով շրջապատող աննպաստ պայմաններին, թիւրքիայի քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը համեմատաբար աւելի մեծ շափով է աճում, քան թէ թիւրքերը: Այսպէս օրինակ. բուլղարական վիճակագրական տեղեկութիւնների համեմատ ծնունդների թիւը հասնում է հազարին—23,5 մահանդականների վերաբերմամբ և հազարին—41,7 քրիստոնեաների վերաբերմամբ: Մահացութիւնը թիւրքերից հազարին—12,7, իսկ քրիստոնեաներից—20,3. ուրեմն ընական աճումն հազար մահանդականներին—8,8, հազար քրիստոնեաներին—21,4 *). դրա պատճառները բազմաթիւ են: Թիւրքերը զինուորներ են, իսկ քրիստոնեաները—երկրագործներ: Թիւրքերը ֆատալիստներ են, որ իւրաքանչիւր հիւանդութեան դեղ ու դարմանը Ալլահից են սպասում, իսկ քրիստոնեաները համեմատաբար աւելի հոգատար և բանիմաց են...

Այսպէս, թէ այնպէս՝ տիրապետող ցեղը նուազում է, իսկ հպատակ ցեղը աճում, զարգանում և այն ոչ միայն քանակութեամբ, այլ և տնտեսական, կուլտուրական ոյժով: Թիւրքերը տալիս են աստիճանաւորներ ու զինուորներ, իսկ քրիստոնեաները—վաճառականներ, արդիւնագործողներ: Այդպիսով քրիստոնեաների մէջ առաջ է գա-

լիս ձգտում դէպի քաղաքական ազատութիւն...

*Քրիստոնեայ ազգութիւնների կրօնի թիւրքիայի դէմ մի կուր է, որի մասնակիցներն են մի կողմից վաճառականներ, արդիւնագործողներ և երկրագործներ, իսկ միւս կողմից՝ աստիճանաւորներ և զինուորներ...

Այդ ընդհանուր ակնարկից յետոյ պ. Ինսարով անցնում է մասնակի դէպքերի ու մանրամասնութիւնների և մի շարք փաստեր վերցնելով զլսաւորապէս Մակեդոնիայի կեանքից, թիւրքիայի անցեալից ու ներկայից, ընդգրծում է թիւրք կուլտուրութեան ֆիւնտնական անտանելի վիճակը, միլիտարիզմի ճնշող ծանրութիւնը, երկրագործութեան ու արդիւնագործութեան յետամնացութիւնը, իշխանաւորների սանձարձակութիւնն ու կաշառակերութիւնը, հպատակների կեանքի ու զոյքի անապահովութիւնը և բարենորոգումների պայարդին հետևանքները: Մի մտայլ պատկեր է ներկայացնում պերճախօս փաստերի այդ երկար շղթան—մի պատկեր, որ կարծես լռելիայն աւուր է ամենցիս.

—Հիւանդ է թիւրքիան, անբուժելի հիւանդ: Բարենորոգումներն անգոր են նրան բեշկելու համար: Եւրոպայի հովանաւորութիւնն անկարող է նրան երկարատև կեանք ներշնչել...

«Русское Богатство», ապրիլ.—«Ն. Միխայլովսկին Մակսիմ Գորկիի մասին».—Դժուար է ցոյց տալ մի ուրիշ հեղինակ, որ միայն մի քանի տարիների ընթացքում այդպիսի մեծ հռչակ ստացած լինի, ինչպէս Գորկին: Նա օրուայ հերոս է թէ արևելքում և թէ արևմուտքում: Նրա գրելը հիպոստել է միլիոնաւոր ընթերցողների: Եւ ահա այդ ուշազրու երևոյթը առիթ է տալիս ակնաւոր քննադատների իրանց կարծիքն արտայայտելու, երևոյթի պատճառները բնորոշելու: Այդ կողմից չափագանց հետաքրքիր է տաղանդաւոր հրապարակախօս Ն. Միխայլովսկու

* В. Кънчевъ, „Македония“, 1900 стр. 56—57.

կարծիքը «Рус. Бог.» ամսագրի վերջին համարում:

Խօսելով Մ. Գորկիի վերջին աշխատութեան՝ «На дне» դրամայի մասին, նա ի միջի այլոց ասում է.

— «Ոչ մի կասկած չը կայ, որ Գորկին ունի գեղարուեստական մեծ շքանորհք: Դա մի ինքնուրոյն և ուժեղ տաղանդ է, որը իր առանձին կայծերը ցոյց է տալիս նոյն իսկ թոյլ գրուածքների մէջ: Բայց գեղարուեստական տեսակէտեց անթերի երկը շատ քիչ ունի նա, և հետաքրքիր այն է, որ դերանք—օրինակ՝ «Ярмарка въ Голтвѣ», «Скуки ради»—ամենից քիչ են գրուում ընթերցողների ուշադրութիւնը: Գորկիի գրուածքները մեծ մասում նրա գեղարուեստական խոշոր շքանորհքը մի տեսակ լաւելուած է կազմում մի ինչ որ բանի: Եւ երբեմն—օրինակ «Читатель»-ում—այդ յաւելուածը հասնում է ամենավերջին minimum-ի: Իսկայն ռաдио «Читатель»-ը իր էութեամբ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի հրատարակախօսական լուսաւոր յօդուած գրականութեան պարտականութեան մասին,—մի յօդուած՝ դրուած ընկերութիւնական բարձր-բարձր շքանակի մէջ, որը թերևս բոլորովին հարկաւոր չէր. փոխաբերական անծանօթի մտքերը հեղինակը կարող էր նոյն ձևով սակ իրանից, առանց վնասելու գործին, մանաւանդ որ իսկապէս իր սեփական գործերն են դրանք: Վաղուց արդէն նկատուած է, որ Գորկիի պատմուածքների (և դրամաների) գործող անձինքը համեմատաբար աւելի շատ խօսում են, քան թէ գործում: Նոյն իսկ նրա ամենամեծ գրուածքների մէջ, ինչպիսիք են՝ «Ома Гордѣевъ» և «Трое», որտեղ շափազանց ուժեղ գործողութիւն, նոյն իսկ սպանութիւն կայ, այնուամենայնիւ խօսակցութիւնները աւելի մեծ տեղ են բռնում: Դրա պատճառն այն է, սր Գորկին թէև ունի անկասկածելի գեղարուեստական շքանորհք, բայց նա իր տեմպերամենտով աւելի հրատարակախօս է, քան թէ գեղարուեստագէտ...

Հրատարակախօսական եռանդուն տեմպերամենտի և գեղարուեստական արտատուր շքանորհքի շաղկապումից կարելի էր ստանալ շափազանց բարեյաջող հետևանքներ թէ վերագրութեան մէջ և թէ հրատարակախօսութեան մէջ, բայց դրան խանգարում է տաղանդաւոր հեղինակի մտածողութեան պակասը: Նախ և առաջ պէտք է սակ, որ նա շատ քիչ է ճանաչում կեանքը: Նրան լաւ յայտնի է միայն մի որոշ շքանի մարդկանց կենցաղը, որ և շարունակ շահագործում է իր գրուածքներում: Որքան էլ որ հետաքրքրելի լինի, որքան էլ որ նշանակութիւն ունենայ այդ շքանի կենցաղը, այնուամենայնիւ նա կեանքի միայն մի անկիւնն է կազմում և ոչ ամբողջութիւնը: Դա ինքն ըստ ինքեան շարք չէ. այդ աշխարհից վերցրած պատկերներն ու տեսարանները առանձին, կեանքի միւս կողմերից անկախ վերցրած էլ պահպանում են իրանց հետաքրքրութիւնն ու նշանակութիւնը: Բայց Գորկին իր փորձերից ու դիտողութիւններից դուրս է բերել տեսական որոշ լուսարանութիւն ամբողջ կեանքի մասին, որ և այդպիսով ստացել է միակողմանի ձայն: Իսկ ամենազլխաւորն այն է, որ նա ինքն էլ չի կարողանում այդ տեսական լուսարանութիւնից մի որոշ եղրակացութիւն դուրս բերել...

«Գեղեցիկ խօսքեր» — ահա Գորկիի հարստութիւնը: Թէ իր սեփական և թէ ուրիշների մտքերը նա արտայայտում է սրամիտ, գեղեցիկ ու պայծառ աֆորիզմներով, համեմատութիւններով, հակիրճ առակներով և ասացուածքների ձևով: Նա այնքան հարուստ է այդպիսի փայլուն ձևերով, որ անսահման ընդաշխարհում գործ է ածում բոլոր հերոսների վերաբերմամբ առանց իրան հաշիւ տալու, թէ այդ ձևերը զբառն տեղին, զբառն համապատասխան են սրա կամ նրա համար: Եւ ահա փայլուն ու գեղեցիկ ձևից, սրամիտ արտայայտութիւնից շրջացած ընթերցողը շատ անգամ չի կտորանում ու

ըռչել, թէ ո՞ւմ է պատկանում այս կամ այն միտքը—հեղինակին, թէ նրա հերոսին: Դեռ անլին կ'ասեմ.—ինքը հեղինակն էլ երբեմն չի կարողանում լուծել այդ հարցը: Նրան պահեցնում, անհանգստացնում է մի յայտնի խընդիր. նա վերջ ի վերջոյ դալիս է մի որոշ եզրակացութեան և այդ եզրակակացութիւնը ինքնատիպ և գեղեցիկ ձևով արտայայտում է կամ իր անունից կամ իր հերոսներից մէկի բերանով: Բայց յանկարծ նրա միտքն է ընկնում մի ուրիշ գեղեցիկ արտայայտութիւն, մի ուրիշ «գեղեցիկ խօսք»—բոլորովին հակառակ իմաստով, և նա դրանից շլացած՝ նորից սկսում է տատանուել...

Դրանից յետոյ յարգելի քննադատը վերլուծում է «Ha մեք» պիէսը, համեմատում է նրան Գորկիի նախկին գրուածքների հետ, գտնում է նրանց մէջ շատ մեծ կապ, այդ համեմատութեան ընթացքում մատնանիշ է տնում պիէսի պակասուր կողմերը և վերջը դուրս է բերում այն եզրակացութիւնը, որ Գորկին ըստ երևոյթին հրաժարում է այն մտքից, թէ «ինչ որ ուժեղ է, լաւ է, թէ բոսեակները Չոպենհաուէրից լաւ փիլիսոփայութիւն կարող են անել: Նա վերաքննութեան է ենթարկել իր մտքերը, և այդ վերաքննութիւնը գեռ վերջացած չէ...